

С.І.Кот*

РЕЛІКВІЇ КОЗАЦТВА В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ПЕРЕГОВОРІВ ЩОДО ЇХ ПОВЕРНЕННЯ (1920–1930-ті рр.)

У статті висвітлюється питання повернення в Україну реліквій козацтва під час українсько-російських переговорів про обмін культурними цінностями в 1920–1930-х рр. На підставі архівних документів зроблено висновки про загалом успішні підсумки переговорів та підтверджується факт передачі до України з провідних російських музеїв значної кількості козацьких прапорів та інших пам'яток. З'ясовується подальша доля повернутих реліквій українсько-го козацтва.

Уперше питання щодо обставин повернення в Україну окремих козацьких старожитностей було фрагментарно окреслене у розвідці І.Величка, присвяченій копії прапору XVIII ст., яка зберігається в Львівському історичному музеї¹. Згодом долю клейнодів козацтва під час українсько-російських переговорів про обмін культурними цінностями, що мали місце у 1930-х рр., розглянув В.Сидоренко у статті, опублікованій на сторінках «УІЖ» у 1972 р.² Ця тема також фігурує в публікаціях В.Акуленка, М.Горобини, В.Ленченка, С.Кота, Ю.Савчука, В.Сергійчука³. Важливі нові дані ввели до наукового обігу О.Нестуля та С.Нестуля, які опублікували збірник документів про підготовчий етап переговорів між Україною й Росією стосовно повернення культурних цінностей, в якому присутні матеріали щодо козацьких реліквій⁴. Висвітленню цих переговорів, за даними виявлених у російських архівах джерел, присвячено розвідку Д.Гетьмана⁵. Однак, незважаючи на досить поважну кількість публікацій із даної тематики, досі залишається чимало суперечливих та нез'ясованих питань у висвітленні долі козацьких старожитностей у контексті переговорів між Україною і Росією про обмін та повернення культурних цінностей, що велися у 1920–1930-х рр.

Перші спроби повернути з Росії в Україну реліквії козацтва були ініційовані вітчизняною громадськістю й підтримані на рівні державної політики за доби УЦР. Згодом, за Української Держави гетьмана П.Скоропадського, справа повернення культурних цінностей загалом і козацьких старожитностей зокрема стала важливою складовою процесу підготовки міждержавних переговорів із РРФСР у 1918 р.⁶ Тоді їх не вдалося завершити через вихід радянської Росії з переговорного процесу та ескалацію збройного протистояння.

Однак ідея повернення історичних цінностей в Україну не загинула під час кривавих подій громадянської війни. Після встановлення радянського режиму її підхопили відомі діячі вітчизняної науки й культури, які починали цю працю ще за доби Центральної Ради та УНР. На хвилі «українського відродження» 1920-х рр. їм вдалося досягти продовження її реалізації на урядовому рівні, що стало унікальним прикладом збереження спадковості традицій вітчизняної державності 1917–1920 рр. у підрадянській Україні. Серед культурних цінностей, про повернення яких ішлося у нових умовах, на чільному місці були реліквії українського козацтва.

У 1921 р. зусиллями відомого українського вченого, археолога та мистецтвознавця М.Макаренка було розшукано і повернено до Києва більшу частину евакуйованих царським урядом під час Першої світової війни фондів Київського міського художньо-промислового й наукового музею (Москва, Исто-

* Кот Сергій Іванович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

ричний музей, близько 10 тис. предметів) і розпорошених між кількома російськими музеями експонатів мистецької збірки Богдана й Варвари Ханенків (Третьяковська галерея, Історичний і Рум'янцевський музеї, музей Морозова)⁷. У зв'язку з масовим вилученням церковних реліквій із храмів і музеїв УСРР у 1921–1922 рр. та їх вивезенням до Державного сховища матеріальних цінностей РРФСР у Москві діячі вітчизняної науки й культури ініціювали рішення ВУАН щодо експертизи і повернення до України предметів, що мали історичне й мистецьке значення. На виконання цього рішення Д.Щербаківський та А.Середа відібрали і повернули до Києва близько 3200 унікальних пам'яток українського золотарства⁸. Ці успішні акції справили велике враження на громадськість і урядові кола. З жовтня 1922 р. уряд УСРР доручив Наркомату освіти вирішити питання про повернення загалом усіх пам'яток мистецтва й старовини, що мали культурно-історичне та наукове значення для України й опинилися в музеях Росії. Проте звернення Наркомосу республіки до аналогічного відомства РРФСР із проханням повідомити, «які цінності зазначеного характеру і походження перебувають у російських музеях і в якому порядку могла б бути організована справа повернення їх на Україну», залишилося без відповіді, наштотувшись на протидію московських та петроградських музеїв⁹. Чергове звернення з цього приводу було направлено у 1923 р. головою РНК УСРР Х.Раковським до союзних органів, однак теж безуспішно¹⁰.

Спираючись на висновки 1-ї Всеукраїнської наради архівних працівників (Харків, грудень 1924 р.), де було підтримано пропозиції Д.Багалія й В.Барвінського щодо повернення в Україну з Росії широкого кола відповідних фондів, ВУЦВК навесні 1925 р. порушив перед загальносоюзними органами питання про повернення зі сховищ колишньої імперії всіх документальних матеріалів, які мали історичне значення для України. Цього разу створена на загальносоюзному рівні комісія визнала вимоги української сторони справедливими та ухвалила рішення, за якими вже наступного року УСРР отримала велику кількість архівних матеріалів¹¹. Беручи до уваги цей прецедент, Мала президія ВУЦВК при розгляді у серпні 1926 р. звернення ЦВК Кримської АСРР РРФСР щодо передачі з Одеського археологічного музею вивезених за царату з Кримського півострова старожитностей до Керченського музею доручила Наркомату освіти УСРР підготувати пропозиції до союзного уряду про створення спеціальної комісії, яка б мала розглянути питання про передачу культурних цінностей із різних республік «за належністю». Це ж питання планувалося порушити і під час проведення Всесоюзної наради працівників освіти¹².

Не очікуючи результатів розгляду на союзному рівні, Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК) розпочав опрацювання базових принципів, за якими мав відбуватися «розподіл культурно-історичних цінностей поміж республіками Союзу й передача їх за належністю»¹³. Розглянувши визначені завдання, пленум ВУАК 17 листопада 1926 р. наголосив на необхідності повернення «всіх національних реліквій»¹⁴. Невдовзі було розпочато роботу над складанням списків пам'яток історії та культури, на які претендувала УСРР. Мистецький відділ ВУАК, розглядаючи питання про «облік речей мистецького українського походження, що перебувають у межах СРСР», ухвалив: «Просити М.О.Макаренка, який приймав участь у роботі Ленінградської комісії по обліку цих речей на початку революції, зробити доклад про зроблену роботу й подати відповідні дані»¹⁵. Одночасно президія ВУАК ухвалила рішення звернутися до українських музеїв із проханням подати пропозиції про вивезені до Росії за різних історичних обставин культурні цінності¹⁶.

Вибір для цієї праці постаті Миколи Омеляновича Макаренка був цілком обґрунтованим. Адже він уже довів своєю практичною діяльністю вміння розшукувати і повертати з Росії втрачені цінності. До того ж М.Макаренко був пре-

красним знавцем колекцій Ермітажу, де працював протягом 1906 – початку 1919 рр., склав один із кращих путівників по цьому відомому музею, який, хоч і називався «коротким», проте налічував понад 300 сторінок та, крім огляду старих колекцій, уперше наводив систематизовані дані про найновіші надходження¹⁷. Використовуючи свої знання на користь української культури, М.Макаренко в 1924 р. опублікував ґрунтовну статтю, присвячену опису запорозьких клейнодів (а саме корогов), котрі перебували на той час у фондах Ермітажу. Він детально охарактеризував 14 козацьких прапорів XVIII ст. та зробив спробу простежити, за яких обставин ця збірка реліквій українського народу потрапила до російського імператорського музею після зруйнування Запорізької Січі¹⁸. «Тепер ці клейноти, дорогі для всієї України, перебувають в Ермітажі, яко пасинки цього надзвичайно великого і важливого хазяїна. Нікому не потрібні, запорошені, висять вони на стінах передпокою середньовічного відділу Ермітажу. Вони порушують в ньому загальний ансамбль, бо в нім нема навіть відділу, де б ці корогви почували себе добре між речами, їм подібними... Значна історична вартість їхня: імена куренів, полковників, старшин, отаманів, осавулів та писарів, їх дати, а також ті художні особливості, якими визначаються корогви, примушують мене докладніше зупинитися на них і подати детальний опис цих реліквій, що чекають часу, коли знову побачать береги рідного Дніпра», – зазначалося у статті¹⁹. Автор також згадував про інші пам'ятки – «українські гармати художньої роботи, рушниці, пістолі, шаблі та срібну з позолотою булаву Данила Апостола»²⁰.

Не повторюючи деталей описів розглянутих ним козацьких прапорів, стисло нагадаємо лише їх перелік: велика корогва прямокутної форми із зображенням галери й козаків (№R.18); довга вузька корогва 1772 р. Поповичівського куреня з двома гострими кінцями і зображеннями св.Михаїла та св.Георгія (№R.19); корогва 1774 р. (зроблена коштом кошового отамана П.Калнишевського) у формі довгастого прямокутника із зображенням двоголового російського орла (№R.20); довга вузька корогва із зображеннями щитка, півмісяця й зірок (№R.21); довга вузька корогва Дерев'яниківського куреня 1772 р. із зображенням св.Георгія (№R.22); довга вузька корогва Самарського куреня 1772 р. із зображенням св.Михаїла (№R.23); довга вузька корогва із зображенням двоголового орла (№R.24); велика корогва 1759 р. (зроблена коштом кошового отамана Григорія Федоровича) з косим зрізом на кінці та зображенням двоголового орла (№R.25); довга вузька корогва часу кошового отамана П.Калнишевського із зображеннями двоголового орла, св.Георгія, св.Михаїла і хреста (№R.26); довга вузька корогва 1771 р. із зображеннями двоголового орла й св.Георгія (№R.27); довга широка корогва Кодацької паланки 1774 р. із зображеннями св.Георгія, св.Михаїла, півмісяця та зірок (№R.28); довга вузька корогва 1772 р. із зображеннями півмісяця й зірок (№R.29); довга широка корогва 1763 р. зі зрізаним торцем і зображенням двоголового орла (№R.30); фрагмент корогви із зображеннями св.Михаїла, св.Георгія, півмісяця та зірок (без номера).

Очолюючи відділ мистецтв Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН, учений протягом 1926 р. наполегливо працював над складанням реєстру пам'яток української культури, які перебували поза межами УСРР. 2 лютого 1927 р. на засіданні відділу було заслухано звіт М.Макаренка про завершення роботи²¹. Свої заявки до ВУАК подали й українські музеї. Підготовку зведених даних знову доручили М.Макаренку²². У вересні 1927 р. ці матеріали були подані Наркоматом освіти на розгляд ВУЦВК, а вже 31 жовтня того ж року він звернувся до ЦВК СРСР із пропозиціями щодо створення тимчасової комісії, «яка намітила б шляхи обміну і повернення історико-культурних та художньо-наукових предметів між республіками Союзу РСР за національно-територіальною ознакою цих цінностей і встановила б, котрі саме предмети підлягають по-

верненню й обміну»²³. До листа додавалися проект постанови ЦВК СРСР про створення такої комісії та попередній реєстр культурних цінностей, на які претендувала Україна.

«Попередній реєстр історико-культурних і художніх музейних цінностей, що належить повернути УСРР», був розглянутий 5 жовтня 1927 р. на засіданні президії ВУЦВК. До нього було включено всі відомі на той час історико-культурні цінності, вивезені з території України до Росії, незалежно від їх походження й обставин, за яких вони опинилися у російських мистецьких зібраннях, а також втрачені збірки та окремі предмети, доля яких не була достеменно з'ясована і які могли перебувати на території РСФРР²⁴. У реєстрі фігурували такі козацькі клейноди, зброя та інші реліквії: Москва – на площі біля Кремля гармата 1705 р. з гербом І.Мазепи; з Оружейної палати козацькі прапори XVII–XVIII ст. під №№4185, 4186, 4187, 4188, значок XVII ст. під №4209; кришталевий хрест 1604 р. – дар князя К.Острозького патріархові Йову; Ленінград – з Артилерійського історичного музею у Кронверку запорозькі гармати часів гетьмана І.Мазепи та срібні литаври часу Єлизавети Петрівни; 2 гармати з гербом гетьмана Розумовського 1753 р. й 1759 р. та 2 мідні гармати Охтирського слобідського полку 1753 р. і 1755 р.; зі Спаського військового собору «всі запорозькі клейноди, булава, пернач, бунчук»; з Ермітажу «запорізькі клейноди (регалії) 17 штук курінних стягів, узятих під час знищення Січі; один великий стяг», «12 знамен Війська Запорізького, булава миргородського полковника Павла Апостола XVIII ст.»; із Соловецького монастиря напрестольний хрест та Євангеліє, пожертвовані П.Калнишевським. Цілком очевидно, що сформований список не був вичерпним і містив чимало неточностей (зокрема показовими є різночитання стосовно козацьких реліквій в Ермітажі, про які в реєстрі йшлося двічі). Але це був реальний первинний матеріал для початку конкретної роботи.

9 липня 1928 р. президія ЦВК РРФСР, нарешті, ухвалила постанову, якою наркоматам освіти обох республік доручалося домовитися про обмін культурними й мистецькими цінностями²⁵. Проте пропозицію української сторони щодо створення спеціальної паритетної комісії на двосторонній основі підтримано не було. Це змусило ВУЦВК звернутися до ЦВК СРСР з інформацією про процес переговорів і пропозицією взяти участь у розгляді даного питання, створивши своїм рішенням тимчасову комісію з представників УСРР і РСФРР²⁶. Союзна інстанція не стала прямо втручатися у суперечку між республіками, проте ЦВК РРФСР було рекомендовано прислухатися до пропозицій української сторони. 8 жовтня на засіданні президії Всеросійського ЦВК було ухвалене рішення про створення паритетної комісії після того, як із боку УСРР буде подано конкретні заявки на отримання культурних цінностей²⁷. Спроби наркомату освіти РРФСР домогтися перегляду цього рішення були відхилені²⁸.

Окрилена першим успіхом українська сторона розгорнула титанічну роботу. Протягом 1929 р. під егідою Наркомату освіти УСРР у терміновому порядку почали опрацьовуватися уточнені переліки речей та архівних фондів у музеях, архівах і бібліотеках Росії. Проте, аби не відкладати початок переговорів, було прийняте рішення домагатися від РРФСР розгляду вимог України на основі складеного раніше «Попереднього реєстру...». Перелік культурних цінностей, на які претендувала республіка, заступник наркома освіти О.Полоцький направив постійному представникові УСРР при уряді СРСР – Янському. При цьому передбачалося, що більш точні дані щодо повернення українських цінностей можуть бути опрацьовані безпосередньо у процесі роботи паритетної комісії²⁹. Українські вимоги було доведено до російської сторони. Під егідою наркомату освіти РРФСР улітку 1929 р. розпочалося їх детальне вивчення російськими експертами.

У першому за 1929 р. числі львівського часопису «Нові шляхи» повідомлялося, що уряд УСРР звернувся до РРФСР із домаганням повернути в Україну

ряд мистецьких історико-культурних цінностей, вивезених свого часу царськими урядами в Москву й Петербург, – 3 тис. образів, різьб, археологічних колекцій, старовинних книг та документів. У тому числі називалися гармата 1705 р., відлита коштом І.Мазепи у Глухові, 5 запорозьких прапорів і бунчуків з Оружейної палати в Москві, 17 запорозьких клейнодів (корогов) із ленінградського Ермітажу. За даними часопису, наркомат РРФСР загалом погодився з вимогами України³⁰.

Робота паритетної комісії почалася в 1930 р. До її складу входили: від Росії академік М.Марр – директор Академії матеріальної культури у Ленінграді, професор М.Машковцев – заступник завідувача Державної Третьяковської галереї в Москві, А.Вольтер – заступник завідувача Головнауки РСФРР; від України заступник завідувача Укрнауки УСРР К.Коник, професор М.Болтенко – заступник директора Державного археологічного музею в Одесі, професор Ф.Ернст – завідувачий художнім відділом Всеукраїнського музею ім. Т.Шевченка у Києві³¹.

Перша сесія паритетної комісії відбулася 20–28 березня 1930 р. в Москві під головуванням академіка М.Марра. Тоді ж її члени почали огляд експонатів та фондів ряду московських музеїв – Оружейної палати у Кремлі, Історичного музею, Третьяковської галереї. За повідомленням журналу «Україна», остаточно було погоджено питання про передачу запорозьких клейнодів, прапорів, гармат тощо, які перебували в Оружейній палаті московського Кремля й у відділі зброї Державного Ермітажу в Ленінграді. На думку української делегації, весь цей матеріал справедливо було б розмістити у Дніпропетровському державному музеї разом із картиною І.Репіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Проте по цілому ряду пам'яток виникли серйозні розходження³².

Наприкінці травня – у першій половині червня 1930 р. відбулася друга сесія паритетної комісії. Вона проходила у Москві та Ленінграді під головуванням заступника завідувача Укрнауки УСРР К.Коника. Цього разу розглядалися заяви української сторони, подані до Третьяковської галереї, Оружейної палати, Історичного музею, Музею революції, Антирелігійного музею в Ленінграді, Ермітажу. Згідно з опублікованою у журналі «Україна» інформацією, у ході роботи сесії делегації з УСРР вдалося позитивно вирішити долю речей, із приводу яких раніше точилися суперечки – глухівської гармати 1705 р. з гербом І.Мазепи і невеличкого запорозького прапора (матеріал – байберек) із Державного Ермітажу. Крім того, було досягнуто згоди щодо передання до України збірки речей із домашньої церкви князя Меншикова, який сплюндрував і розграбував гетьманську столицю Батурин у 1708 р., у тому числі напрестольний хрест гетьмана П.Сагайдачного, медальйон кінця XVI–початку XVII ст. князя К.Острозького (ці речі зберігалися в Ермітажі). За цією ж постановою паритетної комісії Ермітаж повинен був виділити для України збірку зброї різних часів. Крім зазначених вище пам'яток, за повідомленням журналу, комісія ухвалила постанову, за якою музеї України мали одержати з Оружейної палати в Москві 18 запорозьких прапорів XVI–XVII ст., булаву миргородського полковника Павла Апостола, шаблю І.Мазепи, 5 гармат майстрів Карпа та Йосипа Балашевичів. Велика кількість музейних цінностей мала бути передана з Історичного музею. Серед них – портрети гетьманів Б.Хмельницького й П.Дорошенка, невідомого польського вельможі, портрети дружин козацької старшини³³.

Опублікований звіт про роботу паритетної комісії викликає низку питань щодо даних про наявність у російських музеях козацьких реліквій. Зокрема наведена кількість прапорів, які, за інформацією журналу «Україна», мали бути повернені з Оружейної палати, значно перевищує раніше відому їх чисельність за даними каталогів та попередньо складених українськими експертами реєстрів. Питання виникають і щодо їх місцеперебування. Булава полковника

Павла Апостола (вочевидь, мається на увазі син гетьмана Данила Апостола, який був миргородським полковником у 1727–1736 рр. і загинув під час російсько-турецької війни при взятті міста Гезлев – сучасної Євпаторії)³⁴ раніше згадувалася як предмет із фондів Ермітажу. Подібні неточності можуть поставити під сумнів також наведену інформацію про місцеперебування в 1930 р. шаблі І.Мазепи (Оружейна палата). Водночас повідомлення журналу достатньою мірою віддзеркалювало хід та загальну спрямованість переговорів.

Коментуючи наслідки другої сесії паритетної комісії, журнал «Україна» не стримував емоцій: «Усі наукові скарби, особливо з давніх культур, що колись існували на Україні, мають світове значення і передача їх до головніших українських музеїв, [за] наслідком праці двох сесій паритетної комісії, надають музеям України світового значення, яке мали раніш сховища царських столиць»³⁵.

Слід особливо наголосити на тому, що роботу комісії, яка полягала у тривалому вивченні музейних фондів, було далеко не завершено. Мала відбутися третя сесія, цього разу в УСРР, де передбачалося вирішити питання повернення головної маси історико-культурних цінностей, у різні часи вивезених з української території. Проте ця сесія паритетної комісії так і не відбулася, що прямо пов'язувалося із загальною суспільно-політичною атмосферою в УСРР, розгортанням репресій проти української інтелігенції.

За кривавими 1930-ми рр., наступним нищенням і розграбуванням українських музеїв, архівів, бібліотек під час Другої світової війни діяльність паритетної комісії було призабуто. Протягом тривалого часу доля рішень про повернення історичних і культурних цінностей в УСРР, прийнятих під час роботи комісії у 1930-х рр., була невідомою. Невипадково й сьогодні переважна більшість дослідників даного питання вважають, що до їх практичної реалізації справа так і не дійшла³⁶. Тим часом із незрозумілих причин поза увагою істориків і дотепер залишається розвідка В.Сидоренка, в якій він, спираючись на виявлені архівні документи, переконливо доводив, що ухвалені паритетною комісією рішення мали юридичну силу й УСРР на початку 1930-х рр. реально одержала значну кількість пам'яток історичного та культурного значення³⁷.

Аналіз наявних документів з архівів Ермітажу у Петербурзі, Оружейної палати московського Кремля й Державного історичного музею в Москві засвідчує обґрунтованість висновків В.Сидоренка, що на виконання рішень паритетної комісії протягом 1930–1932 рр. відбулася передача значної кількості культурних цінностей із музеїв РРФСР до УСРР. Лише з фондів Ермітажу було передано 1786 одиниць зберігання цінних експонатів (загальне число переданих із цього музею предметів, вочевидь, було більшим – під деякими окремими номерами на планшетах містилося по 10–15 пам'яток). Серед задокументованих актами передач культурних цінностей знаходимо низку клейнодів та інших експонатів, пов'язаних з історією українського козацтва.

За актом №261 від 8 жовтня 1931 р. з Державного історичного музею у Москві за підписами з російської сторони – директора музею А.Бірзе і вченого секретаря П.Незнамова, з української сторони – наукового співробітника Харківського історичного музею ім. Г.Сковороди В.Білецької було отримано «булаву мідну визолочену, гладку; яблуко, оздоблене кольоровим стеклами; похдж. із кол. Вишневецького замку(?); інв. №42579»³⁸.

Згідно з актом №366 від 10 жовтня 1931 р., з Оружейної палати за підписами її представників В.Іванова й М.Левінсона, з української сторони – представника сектора науки УСРР В.Білецької було передано «наступні предмети зі списку, затвердженого паритетною комісією ВЦВК СРСР: 1) Прапор Запорозького війська. 1688 р., №4185. 2) Прапор запорозький, часу Єлизавети Петрівни, №4188. 3) Прапор запорозький із байберека часу Єлизавети Петрівни, №4187. 4) Значок козакий XVII сторіччя, №4209. 5) Хрест на престольний срібний по-

золочений із чотирма фініфтяними медальйонами по кінцях. ... Розмір 0,59,5x0,39. № хреста 12. 6) Євангеліє №37 – моск. друку 1759 р., срібне, золоч., із гладкою [...] кришкою, на котрій накладні фініфтяні медальйони в обрамленні зі стразів. ... На пластинках літопис: «Во славу Божию устроися сие святое евангелие во обитель святого преображения и преподобных отец Зосимы и Савватия соловецких чудотворцев, что на море океане при архимандрите Ионе а родением и коштом бывшего запорожской сечи кошевого Петра Ивановича Кольнишевского 1801 г., а всего весу 34 фунта 25 зол. Сумма 2435». Розмір по кришці 78–55 см»³⁹.

Слід зазначити, що згаданий у документі на престольний хрест також був пожертвований останнім кошовим отаманом Запорізької Січі П.Калнишевським Соловецькому монастиреві. Порівняльний аналіз даного списку з повідомленням №15 від 19 серпня 1930 р., що надійшло від паритетної комісії з обміну музейними цінностями між РРФСР та УСРР на адресу Оружейної палати за підписом вченого секретаря комісії М.Машковцева щодо передачі в Україну козацьких реліквій, показує, що реально було передано на один об'єкт більше, ніж передбачалося. Зокрема, у повідомленні про рішення комісії не фігурує прапор під №4187, який указано в акті передачі (попередньо передбачалося передати з Оружейної палати 5 предметів, тоді як у 1931 р. представниця України отримала 6 одиниць зберігання)⁴⁰. Це може свідчити про той факт, що процес погодження й затвердження списків предметів для передачі з конкретних російських музеїв мав додаткові етапи після сесій паритетної комісії. Очевидно, корективи могли відбуватися на етапі затвердження списків керівництвом наркомосу РСФРР. Зазначимо, що з Оружейної палати, за відомими актами, Україні не було передано прапор гетьмана Данила Апостола 1730 р. (№4186), значок (прапорець) Війська Запорізького (№4208), булави козацькі (№5207, №5208), а також жодного предмету озброєння – пищалі, рушниці, пістолі, шаблі тощо. Також не згадується про шаблю гетьмана Івана Мазепи.

На початку 1932 р. за актом №0731 з Державного Ермітажу у Ленінграді за участю його директора Б.Леґрана, вченого секретаря М.Філософова і співробітниці Л.Мацулевич, з української сторони – уповноваженого Наркомату освіти УСРР К.Черв'яка за рішенням паритетної комісії відбулася передача предметів, призначених для музеїв УСРР, опис яких було затверджено наркомом освіти РРФСР О.Бубновим⁴¹. В.Сидоренко датує цей акт 31 січня 1932 р.⁴² Однак на оригіналі документа не проставлене число, коли його було складено (зазначено лише: « » січня 1932 р.»), а біля підписів осіб, які фігурують у ньому, розміщується прямокутний штамп Ермітажу з датою «11 фев. 1932»⁴³. Поряд з іншими культурними цінностями в додатку до акту під назвою «Опис предметів, передаваних із Держ. Ермітажу у музеї УСРР, згідно з постановою паритетної комісії», фігурують такі пам'ятки, дотичні до історії українського козацтва: «...Предмети з церкви к. 1 кадетського корпусу (домова церква Меншикова): 453. Ц.2018 Д.199/20 Хрест з іменем Сагайдачного, срібло; 454. Ц.1991 «10 Дарохранителька, срібло; 455. Ц.2010 « 3 Євангеліє друку 1698, срібло, в оправі і позолота; 456. Ц.2013 «27 Євангеліє Львівського, друку 1644 р. в оправі, срібло, позолота; 457. Ц.2024 «28 Вінців пара, мідь посріблен., живопис, метал. Малюнки та мініатюри: 1749. 2593 Невід. художн. XVIII ст. Портрет Ол.Разумовського, по гр. 3/4 вл., в зеленому мундирі з червоними лацканами, блакитною стрічкою, червоною мантиєю, з блакитною стрічкою з орденом на шиї. Без оправі під склом. Гуаш; 1750. 2604 Невід. художн. XVIII ст. Портрет гетьмана Мазепи, по плечі, ? впр., у зеленій мантиї, латах, блакитній стрічці. Без оправі, під склом. Гуаш; 1751. 2605 невід. художн. XVIII в. Портрет гетьмана Апостола, по гр. 3/4 вл., в зеленій мантиї, латах, червоній стрічці. Без оправі, під склом. Гуаш на кості; 1752. 2606 Невід. художн. XVIII ст. Пор-

трет гетьмана Юрія Хмельницького по пояс, 3/4 впр., у кольчuzі й червоній мантиї з булавою. Без оправы під склом. Гуаш на кості; 1753. 2608 Невід. худ. XVIII ст. Портрет гетьмана Самойловича, по гр. 3/4 впр., в кольчuzі та блакитній мантиї з жезлом. Без оправы під склом; 1754. 2607 Невід. художн. XVIII ст. Портрет гетьмана І.Скоропадського, 3/4 впр. У зелен. мантиї й латах. Без оправы під склом. Гуаш на кості. IV. Із сектора Заходу В. Відділення зброї: 1755. 18 Прапор червоного шовку із зображенням корабля і фігури; 1756. 19 Прапор 1772 р.; 1757. 20 Прапор синього шовку 1764 р.; 1758. 21 Прапор; 1759. 22 Теж, 1772 р.; 1760. 23 Теж; 1761. 24 Теж, 1773 р.; 1762. 25 Прапор жовтого шовку, 1759 р.; 1763. 26 Прапор 1774 р.; 1764. 27 Теж, 1771 р.; 1765. 28 Теж, 1774 р.; 1766. 29 Теж, 1772 р.»⁴⁴.

Отже, з відділу зброї Ермітажу українському представнику було передано 12 козацьких прапорів із 14, описаних раніше М.Макаренком, зокрема велика морська короґва Війська Запорізького XVIII ст., прапори 1759, 1764, 1771, 1772, 1773, 1774 рр. та один недатований. В акті передачі не згадуються короґва з косим відрізом із жовтої шовкової тканини 1763 р. (Р.30) і фрагмент короґви із сіро-блакитного шовку (б/н), булава полковника Павла Апостола XVIII ст., предмети озброєння, в тому числі й у цьому разі відсутні згадки про шаблю гетьмана Івана Мазепи.

Зазначимо, що поки не введено до обігу документальні згадки про те, чи відбувалися якісь акти передачі у той період козацьких реліквій з інших музеїв РСФРР, зокрема з Артилерійського, і тих, що були зафіксовані свого часу в Преображенському соборі, у Петербурзі. Водночас порівняльний аналіз відомих даних про ті пам'ятки, котрі мали повертатися в Україну з російських сховищ, і виявлених актів щодо того, що було передано до музеїв УСРР, засвідчує – досягнуті домовленості повністю виконані не були. Непереданими залишилися чимало пам'яток козащини з Оружейної палати, Історичного музею, Ермітажу, фактично поза увагою опинилися фонди інших сховищ Москви й Ленінграда, які фігурували в підготовчих документах та рішеннях паритетної комісії. За нашими підрахунками, це становить щонайменше близько 20 короґов, прапорів, значків і бунчуків, а також козацькі булави, перначі й трості, зразки козацької зброї, у тому числі меморіальної – шабля І.Мазепи, булава П.Апостола та ін.

Без сумніву, усі реліквії, що їх удалося повернути в Україну, мали надзвичайну культурну й мистецьку цінність. Але постає питання, куди ж подівся весь цей скарб?

Уперше на це запитання спробували відповісти у 1953 р. у зв'язку з підготовкою до відзначення 300-річчя Переяславської ради. Тоді ЦК КПУ доручив Міністерству культури УРСР вивчити питання про долю проголошеного ще у 1917 р. урядом більшовицької Росії декрету про передання історичних реліквій українському народові. Ця робота проходила під керівництвом начальника Державної інспекції з охорони пам'яток історії й мистецтва Мінкульту УРСР О.Вікторова і велася в архівах та музеях республіки. У доповідній записці, направлений на ім'я секретаря ЦК КПУ І.Назаренка, зазначалося, що вдалося відшукати копію мандату від 16 грудня 1930 р. №701-13 на ім'я представника Наркомосу УСРР, начальника музейної групи відділу науки К.Черв'яка, якому доручалося отримати культурні цінності з музеїв Москви й Ленінграда на основі списків, розглянутих паритетною комісією і затверджених наркоматом освіти РСФРР. У тому ж мандаті Наркомос УСРР просив виділити з фондів Російського музею матеріали по Україні у цілому та окремо по Західній. Указувалося також і на існування інших документів наркомату освіти, в яких згадувалася робота паритетної комісії⁴⁵. Цікаві свідчення були отримані від викладача Харківського художнього інституту С.Бесєдіна, який у 1929–1938 рр. працював художником Харківського історичного музею Слобідської України ім. Г.Сковороди (згодом Харківський об-

ласний історичний музей). За його спогадами, у 1932 р. музей отримав багато цінностей, серед яких були прапори, бунчуки, булава й шабля Б.Хмельницького, козацькі речі, живопис, графіка, документи⁴⁶. На наявність у 1930-х рр. у фондах музею великої кількості козацької зброї (у тому числі шаблі та булави Б.Хмельницького), прапорів, перначів, бунчуків, побутових речей, картин і акварелей, козацького й селянського одягу, документів вказувала також науковий співробітник Харківського історичного музею Назаренко⁴⁷.

Зі змісту документа випливає, що історичні та культурні цінності, передані в УСРР на початку 1930-х рр., здебільшого були зосереджені у тодішній столиці республіки – Харкові, в історичному музеї Слобідської України ім. Г.Сковороди. У 1932–1933 рр. частина творів мистецтва (живопис, графіка, скульптура) були передані Харківській картинній галереї (нині Харківський художній музей) і Державній галереї творів Т.Шевченка. У період Другої світової війни фонди історичного музею було повністю втрачено. Розграбованою та знищеною була й переважна частина фондів Харківської картинної галереї. Однак деякі експонати цих музеїв усе ж вивезли у східні райони СРСР. Серед них були й пам'ятки, отримані УСРР із музеїв РСФРР. У доповідній записці наводяться дані про місцезнаходження деяких із них після повернення в УРСР у повоєнний час. Зокрема у документі зазначається: «З повернутих цінностей РРФСР України в даний час залишилися: а) У Харківському історичному музеї: 1. Прапор запорозьких козаків 17 ст. 2. Потир (невелика ваза). Золота робота 1686 р., що належала гетьману Самойловичу. 3. Голівка обгорілої гетьманської булави. б) У Харківському музеї українського мистецтва: Живопис: Репін І. «Запорожці пишуть листа турецькому султану» та ін.»⁴⁸.

Проте відомості з доповідної записки не вийшли за межі міністерських кабінетів, а сама тема повернення в УРСР історичних і культурних цінностей знову виявилася закритою.

Подальші дослідження дозволяють відновити драматичну долю Харківського історичного музею Слобідської України ім. Г.Сковороди під час Другої світової війни й бодай приблизно з'ясувати обставини загибелі та втрати більшості його найцінніших експонатів, серед яких були й майже всі повернуті з Росії козацькі реліквії. Нещастя переслідували музей від самого початку війни. Обставини евакуації його фондів досі не з'ясовані. Відомо, що їх готували до вивезення разом із фондами краєзнавчого музею ім. Артема і Центрального музею революції. За свідченнями співробітниці музею Л.Ткаченко-Ковтун, було підготовлено 22 ящики з експонатами (за іншими даними – 21). Вивозилося лише найцінніше. У восьми ящиках містилися вироби із золота й срібла – матеріали археологічних розкопок, церковне начиння, колекції медалей та монет і т.п. Також вивозилися твори живопису й етнографічні колекції. До евакуації було підготовлено унікальні культурні цінності, отримані УСРР в 1930-х рр. із музеїв РРФСР за міждержавним обміном, серед яких скарби доби Київської Русі, булава Б.Хмельницького та козацькі прапори. Із загальної кількості упакованих ящиків 17 належали Харківському історичному музею (за іншими даними – 15). Органи влади і відповідальні співробітники Наркомату освіти УРСР практично нічого не зробили для своєчасного вивезення з Харкова музейних скарбів. Тож дирекції довелося самотужки вирішувати питання евакуації найцінніших фондів уже тоді, коли ворог наблизився до міста. З великими труднощами отримавши 3 жовтня 1941 р. два вагони для завантаження на станції Харків-Левада, музейні співробітники приготувалися до відправки⁴⁹. Відомо, що ешелон прямував на схід украї повільно, подовгу простоюючи на станціях. 10 жовтня 1941 р. на станції Олексіївка Белгородської області він потрапив під бомбардування. Прямим влученням авіабомби вагон із цінностями історичного музею було повністю знищено. Загинули директор істо-

ричного музею І.Яблучник із родиною і директор музею революції С.Компанієць. Уціліла лише незначна частина експонатів, яку було зібрано на станції й відправлено далі в тил. Ось як описав цю трагічну подію у своїх спогадах її безпосередній учасник А.Головко, який служив бійцем винищувального батальйону при Олексіївському відділі НКВС: «10 жовтня 1941 р. станція Олексіївка Белгородської області протягом кількох разів піддавалася бомбардуванню німецько-фашистською авіацією. У першій половині дня під час одного з таких нальотів німецької авіації були скинуті бомби на залізничні ешелони. Прямим влученням бомби був розбитий один товарний вагон, в якому були керівники музею та експонати. Люди загинули, а численні монети, медалі, золоті й срібні речі були розкидані вибухом по всій станції. Деякі речі висіли на телеграфних дротах. Одразу ж після бомбардування приблизно 15 наших хлопців із винищувального батальйону оточили це місце і нікого не допускали. Нам на допомогу прийшла також невелика група солдатів на чолі з лейтенантом. Ми зібрали майже всі цінності, уклали їх у нові ящики, деякі золоті вази були погнуті. Начальник станції Олексіївка, за нашою вимогою, надав вільний вагон, в який ми перевантажили все, що залишалось у старому, розбитому вагоні і що могли зібрати. Незабаром цей ешелон рушив на схід, а цей випадок залишився у пам'яті на все життя»⁵⁰.

Виявлені архівні документи свідчать, що подальший шлях цінностей харківських музеїв теж був складним. Без супроводу, у розбитому вагоні вони прибули до Уфи й декілька місяців простояли в тупику під дощем і мокрим снігом без жодної охорони. Нарешті, хтось із робітників залізничної станції звернув увагу на картини, які були розкидані у калюжах біля вагону, і повідомив про це музейним працівникам. Як відзначали представники Башкирського художнього музею, які прийняли знайдені речі, «картини були викинуті, потрапили під дощ, довго валялися у сирості, частково були розграбовані, дуже невелика їх частина потрапила 27 грудня у художній музей м. Уфи без жодної упаковки – окремими картинами»⁵¹. В актах їх обстеження за 1942 р. згадується прибуття 11 ящиків із живописом⁵². Але це, очевидно, помилковий запис. Очевидці – учасники підготовки музейних фондів до евакуації – свідчать, що з музею було відправлено лише 3 ящики з картинами⁵³. Та й у предметному списку прийнятих на збереження в Башкирський художній музей творів живопису з Харкова нараховувалося всього 12 полотен⁵⁴. Окрім них, уціліло ще 8 ящиків з іншими експонатами музею, які потрапили на збереження до Уфимської контори Держбанку СРСР. За актами, у трьох із них містилися золоті та срібні речі, «які перетворилися на безформну масу»⁵⁵. Це було все, що вціліло з відправлених в евакуацію експонатів одного з найбільших музеїв України...

Однак зовсім недавно вдалося виявити документи, які порушують нові запитання у справі про долю цінностей Харківського історичного музею. Один із них – пояснювальна записка учасника війни П.Іванова, який служив у 1941 р. в загороджувальному загоні, що виконував «завдання особливого призначення» у районі станції Куп'янськ. Записка була направлена до музею 12 жовтня 1944 р. У ній ідеться: «Приблизно 27–28 жовтня на ст. Куп'янськ-Вузлова було багато вантажів. Багато ящиків із такого майна потрапило під бомбардування. Тут були уламки ящиків, якими палили у грубках. Одного разу бійці принесли обгорілі дошки з ящиків, на одній дощечці був напис «Харківський історичний музей». Ми запитали, де вони взяли, один боєць повів мене на місце і показав, що біля водяного крана лежать ще ящики. Тут я виявив близько 6 ящиків Харківського історичного музею. ... У мене в загоні був один поранений із попеченою рукою, який був жителем м. Саратова. Я завантажив ящики Харківського історичного музею й направив у Саратов. ... Ось усе, що я знаю про цінності Харківського історичного музею»⁵⁶.

Водночас у листі заступника наркома освіти УРСР С.Бухала до начальника Воронежського обласного управління НКВС, відправленому у серпні 1944 р., стверджується, що на станції Олексіївка було розбито тільки 4 ящики з цінними музейними експонатами. Це майно було взяте на облік співробітниками Олексіївського відділу НКВС та перебувало у підвалах планового відділу Олексіївської районної ради депутатів трудящих⁵⁷. Подальша його доля невідома.

Таким чином, виникає кілька запитань. Скільки катастроф було під час евакуації Харківського історичного музею? Одна чи дві? Яким чином його експонати опинилися в Куп'янську? Яка доля тих із них, що були відправлені до Саратова? Яка доля експонатів, які потрапили до відділу Олексіївської райради? Відповіді можуть значною мірою прояснити долю українських козацьких реліквій.

Під час німецької окупації музейні фонди, які залишилися, були вщент розграбовані. За офіційними радянськими даними, з Харківського історичного музею влітку 1943 р. окупанти вивезли 17 автомашин експонатів, а те, що залишилося, згоріло разом із музейною будівлею⁵⁸.

Частина повернутих із Росії пам'яток українського козацтва цілком могла опинитися до війни у Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.Яворницького. Адже саме Д.Яворницький у 1920-х рр. вносив до ВУАН заявку на передачу йому козацьких реліквій із сховищ РСФРР⁵⁹. І саме у цьому музеї під час роботи паритетної комісії планувалося розмістити повернуті в Україну раритети⁶⁰. Доля Дніпропетровського історичного музею у роки війни теж була складною. Його співробітники Грищенко, Мизін та інші змогли відправити в тил лише дві партії (пульманівський вагон і піввагона) з частиною найбільш цінних фондів⁶¹. Співробітник музею М.Білий згадував, що музейні предмети з дорогоцінних металів були частково вилучені ще до початку евакуації спеціальною групою НКВС. Про їх долю нічого невідомо⁶². Події навколо евакуйованих фондів Дніпропетровського історичного музею також достоту не з'ясовано. Вони виявилися розпорошеними. Переважна частина музейних фондів (6816 експонатів) опинилися у Чкалові. Серед них у числі згодом реєвакуйованих згадується «частина із запорозької старовини»⁶³. Частина музейних предметів без будь-яких супровідних документів – кілька ящиків з експонатами, згорнуті килими та зняті з підрамників живописні полотна – потрапила до Актюбінського краєзнавчого музею, куди їх доставили несподівано для самих музейних співробітників якісь невістановлені особи. Зазначимо, що й дотепер там можуть зберігатися 25 медалей із колекції Д.Яворницького, які ще у середині 1940-х рр. зафіксували в Актюбінську співробітники Дніпропетровського історичного музею⁶⁴.

Інша частина фондів (близько 1400 експонатів) опинилася на складах районного відділу НКВС на станції Челкар. Коли в 1945 р. співробітники музею поїхали туди забирати свої фонди, виявилось, що з 11 ящиків, в яких перебували найцінніші пам'ятки, 3 зникли, а з тих, що залишилися, 2 ящики розкривали і частина експонатів також могла бути втрачена. Жодних пояснень із цього приводу українські музейні працівники отримати не змогли⁶⁵. Очевидно, ситуація навколо цих евакуйованих фондів ускладнилася тим, що співробітник музею Грищенко, який супроводжував їх протягом усього шляху, помер у Челкарі від туберкульозу й пам'ятки залишилися бездоглядними. Описи вивезених ним музейних цінностей та акти зберегла і передала представнику музею в 1945 р. вчителька місцевої середньої школи⁶⁶.

Під час нацистської окупації Дніпропетровська губернський комісар у 1942 р. вирішив перетворити приміщення музею на свою віллу. Усі залишені фонди були викинуті просто на двір, частину з них змогли зібрати й зберегти музейні працівники, однак чимало цінних предметів було розграбовано німецькими вояками та населенням⁶⁷.

Отже, на жаль, із того величезного скарбу, який удалося повернути з Росії в Україну, на сьогодні невідома доля майже всіх козацьких реліквій. На початку 1970-х рр. спробу розшукати хоча б частину з повернутих за рішеннями паритетної комісії культурних цінностей зробив В.Сидоренко. Із переданих Ермітажем 12 козацьких прапорів він, за отриманими відповідями на свої запити до музеїв, атрибутував у музеях України лише 3 – у Харківському історичному музеї прапор за №R.23, у Дніпропетровському історичному музеї – прапор за №R.29 та у Львівському історичному музеї – велика козацька короґва за №R.18. При цьому у примітках до своєї розвідки В.Сидоренко зауважує, що серед науковців існує припущення, що львівська короґва є копією⁶⁸. Нами було здійснено візуальний огляд названих клейнодів. Серед них безспірними оригіналами є харківський і дніпропетровський прапори. Львівський, справді, викликає запитання.

У книзі вступу експонатів до відділу тканин Львівського історичного музею є такий запис: «845. 26.XII. 1950. Прапор запорізького козацтва. 157x207 см. Краєзнавчий музей у м. Краснодарі (акт №383). Вартість. Інв. №1405»⁶⁹. Цей прапор 13 серпня 1950 р. отримали у Краснодарському історико-краєзнавчому музеї наукові співробітники львівського музею В.Мініна-Колбасєва та І.Величко. Останній згодом присвятив цьому прапорові спеціальне дослідження⁷⁰. Йому вдалося в липні 1959 р. отримати цікаве повідомлення від старшого наукового співробітника Ермітажу, охоронця фонду прапорів К.Мамаєвої, де зокрема зазначалося: «За наявними в нас відомостями, запорозькі знамена були передані у 1920-х роках в Україну, зокрема у київські музеї. У зібранні Ермітажу нині зберігається лише один (фрагментарний) прапор запорозького Шкуринського куреня другої половини XVIII ст. Шлях запорозьких знамен після передачі їх з Ермітажу нас також дуже цікавить»⁷¹.

Досліджуючи прапор, І.Величко звернув увагу на різницю у розмірах між описаним раніше в Ермітажі оригіналом та львівським прапором (перший мав розміри 1,62x2,31 м) і зауважив, що на ньому є лише один шов, тоді як в оригіналу має бути два. Порівнявши різні дані, дослідник дійшов висновку, що львівський прапор є копією (подібна копія свого часу була у збірці української старовини В.Тарновського у Чернігові, про долю якої нічого невідомо). За припущенням І.Величка, яке ґрунтується на публікаціях мистецтвознавців РРФСР і спогадах колишніх співробітників Д.Яворницького по історичному музею у Дніпропетровську, автором львівської копії є російський художник М.Струнников. У 1959 р. з цієї копії було зроблено копію козацького прапора для Київського державного історичного музею (нині Національний музей історії України)⁷².

Ще одна копія втраченої реліквії перебуває у Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.Яворницького. За даними, опублікованими його співробітницею А.Журбою в 1993 р., ця копія була виготовлена художниками Ленінградського живописно-скульптурного комбінату Д.Латуговим та В.Гавриловим. Надійшла вона до музею 5 жовтня 1960 р. Розмір копії 150x200 см, а інвентарний номер – ДІМ Х-1039 КП-7317⁷³. Відтак, надзвичайно важливим є запитання, з якого зразка робилася копія прапора у Ленінграді? А.Журба стверджує, що оригінал його зберігається в Ермітажі⁷⁴. Якщо це дійсно так, то долю втрачених у роки Другої світової війни козацьких реліквій, які на початку 1930-х рр. були передані в Україну, може бути суттєво прояснено. Якщо ж ні, то запитання про зразок для виготовлення копії однаково залишається актуальним. Додамо, що оригінальний козацький прапор 1772 р. із зображенням півмісяця та зірок (розміри 0,58x2,84 м) був заінвентаризований у Дніпропетровському історичному музеї 30 грудня 1947 р. (ДІМ №1663). На сьогодні він не має документальних даних щодо того, коли й за яких умов потрапив до музею. Прапор реставрували в Ермітажі в 1971 р.⁷⁵

Таким чином, на превеликий жаль, розповідь про долю історичних реліквій українського народу завершуємо на песимістичній ноті – раз здобувши втрачене, ми не змогли його зберегти. Але маємо визнати – наші попередники доклали колосальних зусиль для того, аби домогтися повернення з РРФСР хоча б частини пам'яток українського козацтва. Їх голос був почутий та сприйнятий у російських культурних колах, і досвід вирішення цієї складної проблеми сьогодні є безумовним обопільним надбанням. Водночас історія здобуття й втрати козацьких реліквій містить чимало моментів, котрі вказують на необхідність додаткового дослідження їх долі у роки Другої світової війни. Залишається певна надія на їх віднайдення та повернення в Україну.

На території Російської Федерації ще зберігається чимало предметів козацької старовини. Чи є можливості у сучасних умовах організувати їх повернення в Україну? Гіпотетично – так. Але це надскладне завдання. Адже тепер у вирішенні цього питання на міждержавному рівні необхідно керуватися як доброю волею сторін, так і нормами міжнародного права. Як показує досвід двосторонніх відносин у даній сфері, цей процес може бути непростим і доволі тривалим. Головне – бачити хай і далеко, але перспективу. А поки що було б добре знайти спільну мову з російськими музеями й організувати виставки козацьких реліквій з їх сховищ та видати каталоги того, що ще збереглося.

¹ Величко І. До історії запорозького прапора XVIII ст. // Архіви України. – 1968. – №5. – С.29–33.

² Сидоренко В.О. З історії обміну культурними цінностями між РРФСР та Україною // Укр. іст. журн. – 1972. – №2. – С.68.

³ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні. 1917–1990. – К., 1991. – С.26, 140; Горобина М. «Будемо терпляче ждати...» // Хроніка-2000. – Вип.1. – 1992. – С.118; Сергійчук В.І. Доля української національної символіки. – К., 1990. – С.45; Ленченко В. До повернення національних реліквій // Пам'ятки України. – 1989. – №4. – С.28–29; Його ж. Клейноди Війська Запорозького. – Б.м., б.р. – С.1–2; Кот С. Як поверталися наші клейноди: З історії правового врегулювання проблеми українських культурних цінностей в Росії // Хроніка-2000. – 1998. – Вип.27–28. – С.603–625; Савчук Ю. Особисті речі Б.Хмельницького у колекціях музеїв Європи // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII ст. – К., 2000. – С.293–313; Савчук Ю., Турек Є. Прапор Б.Хмельницького з Державної трофейної колекції Військового музею у Стокгольмі // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип.7. – К., 2000. – С.312–324.

⁴ Нестуля О., Нестуля С. Українські культурні цінності в Росії: На шляху до діалогу: 1926–1930: Зб. док. – Полтава, 2002.

⁵ Гетьман Д. Взаємообмін музейними цінностями між РРФСР та УСРР в 1931–1936 рр. // Пам'ять століть. – 2007. – №1. – С.211–229.

⁶ Див.: Кот С., Нестуля О. Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення: 1917–1918: Зб. док. і мат. – К., 1996. – 320 с.

⁷ Макаренко Д.О. Микола Омелянович Макаренко. – К., 1992. – С.38; Макаренко М.О. Музей мистецтв Української академії наук: Провідник. – К., 1924. – С.12.

⁸ Нестуля О. Перші кроки в діяльності пам'яткоохоронних органів: 1917–1920 рр. // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: Зб. мат. у 6 ч. – К., 1989. – С.143–145.

⁹ Акуленко В.І. Указ. праця. – С.57.

¹⁰ Нестуля О., Нестуля С. Указ. праця. – С.14.

¹¹ Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні: 1917–1973. – К., 1975. – С.46, 76–77.

¹² Нестуля О., Нестуля С. Указ. праця. – С.16, 83–84.

¹³ Там само. – С.86–88.

¹⁴ Там само. – С.88.

¹⁵ Там само. – С.90.

¹⁶ Там само. – С.91.

- ¹⁷ *Макаренко Н.Е.* Художественные сокровища императорского Эрмитажа: Краткий путеводитель. – Петроград, 1916. – 307 с.
- ¹⁸ *Макаренко М.О.* Запорізькі клейноди в Ермітажі: Корогви // Україна. – 1924. – Кн.3. – С.25–44.
- ¹⁹ Там само. – С.25.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ *Нестуля О., Нестуля С.* Указ. праця. – С.120–121.
- ²² Там само. – С.104.
- ²³ Там само. – С.192–195.
- ²⁴ Там само. – С.145–190.
- ²⁵ Архив Оружейной палаты. – Ф.20. – Оп.1928. – Д.22. – Л.5.
- ²⁶ *Нестуля О., Нестуля С.* Указ. праця. – С.236.
- ²⁷ Там само. – С.250.
- ²⁸ Там само. – С.254.
- ²⁹ Там само. – С.286.
- ³⁰ Нові шляхи. – 1929. – №1. – С.145; *Ленченко В.* Указ. праця. – С.28.
- ³¹ Україна. – 1930. – Липень – серпень. – С.191.
- ³² Там само. – С.192.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Радянська енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 1969. – С.70.
- ³⁵ Україна. – 1930. – Липень – серпень. – С.192.
- ³⁶ *Акуленко В.І.* Указ. праця. – С.26, 140; *Горобина М.* Указ. праця; *Сергіійчук В.І.* Указ. праця; *Ленченко В.* До повернення національних реліквій. – С.28–29; *Його ж.* Клейноди Війська Запорозького.
- ³⁷ *Сидоренко В.О.* Указ. праця.
- ³⁸ Государственный исторический музей (Москва). – Акты выдачи музейных экспонатов за 1931 г. – Л.172.
- ³⁹ Архив Оружейной палаты. – Ф.20. – Оп.1931. – Д.16. – Л.7.
- ⁴⁰ Там же. – Л.3.
- ⁴¹ Архив Государственного Эрмитажа (далі – Архив ГЭ). – Ф.1. – Оп.V – 1932 г. – Д.86. – Ч.1 (Список экспонатов, переданных Украинской ССР). – Л.21–69.
- ⁴² *Сидоренко В.О.* Указ. праця.
- ⁴³ Архив ГЭ. – Ф.1. – Оп.V – 1932 г. – Д.86. – Ч.1. – Л.21.
- ⁴⁴ Там же. – Л.41, 65–66.
- ⁴⁵ ЦДАВОУ. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.16. – Арк.61.
- ⁴⁶ Там само. – Арк.62.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Там само. – Арк.65. У повному обсязі документ опубліковано: *Кот С.І.* Нові документи про долю культурних цінностей, переданих із музеїв РСФРР на Україну // Український археографічний щорічник. – Вип.2. – К., 1993. – С.321–334.
- ⁴⁹ Архів Харківського історичного музею. – Запис 1946 р.
- ⁵⁰ Там само. – Запис 1984 р.
- ⁵¹ ЦДАВОУ. – Ф.4763. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.23.
- ⁵² Там само. – Арк.11.
- ⁵³ Архів Харківського історичного музею. – Спогади М.Назаренко.
- ⁵⁴ ЦДАВОУ. – Ф.4763. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.23–24.
- ⁵⁵ Там само. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.502. – Арк.100–101, 107; Спр.515. – Арк.106–107.
- ⁵⁶ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.Р-5942. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.3–3 зв.
- ⁵⁷ Там само. – Арк.1.
- ⁵⁸ ЦДАВОУ. – Ф.4762. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.33; Ф.5115. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.63.
- ⁵⁹ *Нестуля О., Нестуля С.* Указ. праця. – С.114–115.
- ⁶⁰ Україна. – 1930. – Липень – серпень. – С.192.
- ⁶¹ ЦДАВОУ. – Ф.4762. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.10.
- ⁶² Архів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.Яворницького. – Справа про розшук експонатів.

⁶³ ЦДАВОУ. – Ф.4762. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.10–14.

⁶⁴ Архів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.Яворницького. – Справа про розшук експонатів.

⁶⁵ ДАХО. – Ф.Р-1. – Оп.1. – Спр.45 а. – Арк.32; Спр.114. – Арк.1–24.

⁶⁶ ЦДАВОУ. – Ф.4762. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.10–14.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Сидоренко В.О. Указ. праця. – С.70.

⁶⁹ Відділ фондів Львівського історичного музею. – Книга вступу експонатів до відділу «Тканина». 1950–1954 рр. – Т.2. – С.128.

⁷⁰ Величко І. Указ. праця.

⁷¹ Там само. – С.32.

⁷² Там само. – С.33.

⁷³ Журба А. Запорозькі клейноди в колекції Дніпропетровського історичного музею ім. Д.Яворницького // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ, Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.): У 3 вип. – Вип.ІІІ. – К., 1993. – С.72–73.

⁷⁴ Там само. – С.73.

⁷⁵ Там само. – С.72–73.

The article shows the issue of returning to Ukraine of the relics of Ukrainian Cossacks during Ukrainian-Russian negotiations about exchange of cultural values in 1920–1930s. Basing on archival documents the author makes a conclusion about a successful result of the negotiations and proves the fact of transfer of a significant number of Cossack banners and other monuments to Ukraine from the leading Russian museums. The future of returned relics of Ukrainian Cossacks is cleared up.

О.П.Крикніцький*

ВІЙСЬКОВА ОПЕРАЦІЯ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ З АНЕКСІЇ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ І БЕССАРАБІЇ (ЧЕРВЕНЬ–ЛИПЕНЬ 1940 р.)

Стаття присвячена анексії Північної Буковини і Бессарабії Радянським Союзом в 1940 р. Розглядаються причини, підготовка та проведення військової операції. Особлива увага приділяється суттєвим прогалинам у бойовій підготовці, управлінні та оцінці боєздатності військ Південного фронту.

Анексія Північної Буковини і Бессарабії, здійснена зовні легко, стала черговою перевіркою боєздатності Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА). Здавалося б, минуло достатньо часу, аби основні прогалини, виявлені під час проведення польської та фінської кампаній, були виправлені. Відтак, залишилося з'ясувати, якою ж постала Червона армія за рік до німецької агресії?

На жаль, ані радянська, ані сучасна історіографія цього питання не порушують. У радянські часи прийнято було зосереджувати увагу на «визвольній місії» СРСР, загальними рисами окреслюючи перебіг цієї акції¹. Сучасна російська історіографія останнім часом поповнилася ґрунтовними працями, котрі повною мірою розкривають дипломатичні й військові аспекти приєднання, але залишають незмінним пропагандистське кліше «визвольного походу»². Серед них слід відзначити працю М.Мельтюхова, яка поки що є найбільш повним російськомовним дослідженням із цього питання³. Однак більше уваги автор приділяє військово-дипломатичним аспектам взаємин двох держав, намагаючись виправдати політичну лінію Кремля. Натомість рівень боєздатності РСЧА

* Крикніцький Олександр Петрович – канд. іст. наук (Київ).